

בלשנות ופילולוגיה בחקר החומר האפיגרפי ממדבר יהודה: תמונת מצב עדכנית והרהורים על העתיד

א. מבוא: בלשנות ופילולוגיה

הצומת שבו נפגשים הבלשנות והפילולוגיה רווי תמיד בתקוות גדולות, אך למעשה גם באכזבות הכרחיות. לא פעם חוקרי הפילולוגיה נושאים את עיניהם אל הבלשנים שיכריעו בעבורם מה יכול היה להיות בטקסט המקורי ואף מקווים שהלשון תספק את אמות המידה האובייקטיביות לתיארוך המסמכים שאת פשרם מקווה הפילולוג לפצח. כך גם חוקרי העברית הקלאסית מכירים היטב את האמונה הנאיבית הרווחת אצל אסכולות שונות של חוקרי המקרא שהלשון יכולה להעניק כלים מהימנים לתיארוך היחסי (ויש הטוענים אפילו האובייקטיבי) של ספרי המקרא (או של חטיבות שונות מתוך ספרים). בדרך דומה די לעיין במבואות לעיסוקים בטקסטים מספרות חז"ל שיש להם עדי נוסח אחדים כדי למצוא שימוש בכלים לשוניים בשעה שמבקשים להכריע איזה כתב יד ראוי להיחשב "אב-טקסט".

מנגד, מהזווית הבלשנית, הצנועים שבאנשי הלשון יודו שבהיעדר הכרעה בדבר זהות "הטקסט הטוב ביותר" לחיבור מסוים קשה לתאר את הדקדוק שלו באופן מדויק. מעבר לזה, מבלי להכיר את הרקע הלשוני ההיסטורי של יצירה ספרותית קשה לנתח את השפה שלה, שכן עלינו להיות מסוגלים לענות, בין השאר, על השאלות הללו: האם התקיימו דיאלקטים שונים במקביל? האם היו הבדלי משלב בשפה שבה כתבו? האם מחברי היצירה דיברו גם שפות אחרות? מה הייתה רמת השליטה שלהם בשפה שבה כתבו? על פי זה בעולם המחקר האידאלי הבלשן יחל בתיאור הלשוני רק משעה שיסיים ההיסטוריון של התקופה הנחקרת לתאר ולאפיין את המצב הבלשוני והחברתי, ורק לאחר שתושלם מלאכת הפיענוח של הטקסט, כפי שיצא מיד כותביו, והבנת תוכנו.

לאור הדברים הללו דומה שעיון מפוכח בממשקים שבין הבלשנות והפילולוגיה

* אני מבקש להודות לאמו"ר משה בר-אשר ולעוזי לייבנר, שקראו גרסאות קודמות של המאמר והעירו לי והחכימו אותי בנקודות שונות ומגוונות. אני גם אסיר תודה למיכאל אוון וייז ולאורי מור, שקראו את החלקים במאמר שאני מבקר בהם את הספרים שלהם והצילו אותו משגגות. למותר לציין שאין בדברים הללו כדי רמיזה להסכמתם עם דברי הביקורת שלי.

1. מעניין לציין בהקשר הזה את הוויכוח שהתעורר בעקבות ספרם של יונג ואחרים, 2008, לדוגמה במאמרים שהתפרסמו בכרך של מילר-נאודה וזביט, 2012.

ילמד שלעתים איננו מחפשים צמתים להפגיש בין הדיסציפלינות כי אם דרכים מקבילות שבהן כל תחום מבקש לענות על שאלות שונות. לדוגמה, בעוד שהפילולוג מנסה לגלות מה היה בטקסט המקורי, הבלשן יבקש לתאר מה הייתה השפה של המחבר (והוא אף יפריד בין המשלב שבו דיבר לכין המשלב שבו כתב).²

מלבד זאת, אחת הסיבות לקשיים במלאכת הניתוח המדעי, הן של הבלשן הן של הפילולוג, קשורה בעובדה שהמסמכים שהגיעו לידינו אינם הטקסטים שנכתבו בידי מחבריהם. הם העתקים של העתקים שהתמזל מזלם ושרדו עד לימים שבהם כתבי יד לא נגנזו עוד מרגע שלא השתמשו בהם או לא נשרפו בגזרות מלכות. ממילא הניתוח של הדקדוק ומלאכת הפירוש נשענים על מצע בלתי יציב הואיל וקיים חשש מוצק שהוא תוצר של שיבוש בידי מי שאינו בר סמכא. הבעיה הזאת נפתרת חלקית כאשר עוסקים בממצאים האפיגרפיים, שכן בגישה נאיבית לפחות, הבעיות הנובעות מן המסירה אינן קיימות בהם. אין פלא אפוא שחוקרי התקופות הקלאסיות שועטים על הממצאים האפיגרפיים מתוך אמונה רומנטית שבאמצעותם יגיעו אל המקור ובתקווה שהוא יזרע אור גם על הלשון ועל הנוסח של הטקסטים שנתחברו בזמנם של הממצאים האפיגרפיים ושרדו רק בהעתקים מאוחרים.

בתולדות העברית קשה לחשוב על ממצאים אפיגרפיים מסעירים יותר מן התעודות העבריות ממדבר יהודה משתי המאות הראשונות לספירה, ובייחוד מהתקופה של המרד בהנהגתו של שמעון בן-כוסבה – מהמאה השנייה לספירה. התיעוד ההיסטורי הנוגע למרד הדרמטי הזה לפני מציאת התעודות הללו היה שולי. למעט התקציר מהמאה האחת-עשרה, מאת הנזיר קסיפלינוס, של התיאור המבוסס על "ההיסטוריה של רומא" שכתב קסיוס דיו במאה השלישית לספירה ועוד שברי מידע בספרות חז"ל וכמה מקורות נוספים, אכן המידע על המרד המדובר היה לוט בערפל. החל משנת 1952 החלו מתגלים, לצד הממצאים הארכאולוגיים הרבים, מסמכים ממערות במדבר יהודה שהחביאו בני התקופה, ככל הנראה בעת מנוסתם מהצבא הרומי העצום שבא לדכא את המרד בפרובינצייה היהודית. נקל לשער את ההתרגשות של חוקרי לשון חז"ל, שהאמינו שבידם הדבר הקרוב ביותר להקלטות של דוברי השפה שבה נכתבו המשנה, התוספתא ומדרשי ההלכה. מרבים לצטט בהקשר הזה את דבריו של גדול חוקרי לשון חכמים בעת ההיא, יחזקאל קוטשר:

כבר היום ברור למעלה מכל ספק, כי החומר העברי, שנתפרסם עד עכשיו, לפני השמועה גם החומר שבידי ידן, כתוב בלשון חז"ל.³

הממצאים הללו השפיעו גם על המצאי בתעודות הספרותיות. כך, לדוגמה, התברר שהשם "בר כוזיבא" המופיע בספרות חז"ל, מקורי הוא וקרוב לכתוב המצוי בממצאים האפיגרפיים, ואילו השם "בר כוכבא" ככל הנראה מאוחר.

2. דברי הפתיחה הללו הן תמצית של דיון מקיף יותר המצוי אצל בר-אשר סיגל, 2013, שם אף מפורטת הביבליוגרפיה הרלוונטית.

3. קוטשר, תשכ"ב, עמ' 20.

התרגשות רבה אפפה את גילוי הקורפוס המרשים הזה, הכולל שתי סוגות – מסמכים משפטיים ואיגרות – בארבע שפות: עברית, ארמית, יוונית ונבטית, ומחקרים רבים נכתבו עליו, הן מהצד הלשוני הן מהצד ההיסטורי. ואולם ההתרגשות נמוגה מעט לאור העובדה שמסיבות שונות הטקסטים לא התפרסמו באופן מסודר ושיטתי עד לשנת אלפיים.⁴ לאור זאת אין פלא שבשנים האחרונות החוקרים שבים לעסוק בטקסטים הללו ומנסים לגבש תיאורים מקיפים בהיסטוריה,⁵ בלשון ובממשקים ביניהן.

במאמר זה אני מבקש להסב את תשומת הלב לשני חיבורים חדשים העוסקים בלשון של הקורפוס: ספרו של אורי מור על הדקדוק של הקורפוס בעברית ממדבר יהודה מהתקופה שבין המרד הגדול למרד בר-כוכבא⁶ וספרו של מיכאל אוון וייז (Michael Owen Wise) על שפה וידיעת קרוא וכתוב ביהודה באותה התקופה.⁷ מדובר בשני חיבורים רחבי היקף המבקשים לאפיין את הלשון של הקורפוס המדובר מזוויות שונות לחלוטין, ושניהם, לפחות באופן גלוי, לא הכירו זה את זה.⁸ למעשה אלו הם סנוניות ראשוניות של עיסוק מקיף המציג סינתזה של כלל הממצאים הכתובים, ואפשר רק לקוות שיבואו בעקבותיהם דיונים מקיפים נוספים מזוויות מגוונות. בעיניי מרתקת גם העובדה שהחפיפה ביניהם זניחה לחלוטין ומסתכמת בחומר המחזיק כעשרה עמודים חרף העובדה ששניהם מבקשים לאפיין את הלשון של אותו הקורפוס.

לכירור הזה כמה מטרות. ראשית אני מבקש לעיין בספרים הללו, להציגם ולבקרם. כמו כן אני מבקש לדון בעובדה שהדיונים החופפים בשני הספרים מועטים מאוד, ולהרהר מה יכול היה כל אחד משניהם להרוויח אילו עסק גם בשאלותיו של רעהו, וממילא להציג מה נותר עוד לחקור כדי להשלים את התיאור של התעודות. בחלק ב אסקור את הספר של מור לעצמו. רק בחלק ד, לאחר שאסקור את הספר של וייז, אשוב לעיין כיצד מחקר מהסוג שלו עשוי היה לתרום לסוג המחקר המוצג בספר של מור. במילים אחרות, אבחן כיצד דיון היסטורי מקיף בקורפוס האפיגרפי שדן בו מור יכול לשפר את המחקר הדקדוקי הצר. בתווך, בחלק ג, אסקור את הספר של וייז ואדון בו מתוך עיון בפרטים המופיעים בספר של מור.

4. יצוינו במיוחד ירדני, 2000; כותן וירדני, 1997; *Miscellaneous Texts*; J. Charlesworth et al.,

From the Judaean Desert (Discoveries in the Judaean Desert, 38), Oxford 2000.

5. בהקשר הזה אפשר גם להזכיר את אשל וויסו (תשע"ה), שריכזו את הממצא הארכאולוגי הנוגע למרד. הם אף ריכזו את איגרות בר-כוכבא ותרגומן בפרק אחד והציגו את שאפשר למצוא בתעודות הכלכליות. זו דוגמה לסיכום המחקר (הנשען על העבודות הגדולות של ידין ואחרים) המתאפשר לאור העובדה שכל הממצאים כעת נגישים לכול.

6. מור, תשע"ו.

7. וייז, 2015.

8. ראוי לציין שהספר של מור נשען על עבודת הדוקטור שלו, שהתפרסמה בשנת תשע"ו (2010), ורוב החומר שבספר כבר נמצא בה. לכן מפתיע שמחקריו של מור לא היו מוכרים לוייז. כיוצא בו, הטיעונים המרכזיים של הספר של וייז מופיעים כבר אצל וייז, 2012, וממילא ראוי היה שיהיו מוכרים למור בעת שביקש לעדכן את עבודת הדוקטור לספר.

ב. הדקדוק של העברית היהודאית

ספרו של אורי מור מציע דקדוק מקיף של קורפוס התעודות העבריות הלא-מקראיות שנכתבו בין המרד הגדול למרד בר-כוכבא. במאה העשרים ובראשית המאה הנוכחית זכה קורפוס זה ללא מעט דיונים פילולוגיים ואף לעיוני לשון. ברם, לעת הזאת העיסוק הלשוני היה בשני אופנים: (א) באפיון הלשון באופן מכליל, מתוך טיפול בשאלות העוסקות ביחסיו עם קורפוסים אחרים ואף בשאלה אם הוא מלמד שהעברית הייתה לשון חיה בזמן כתיבתן של התעודות; (ב) בחקר הדקדוק מתוך עיסוק במסמכים אחדים בלבד.

התרומה החשובה של ספרו של אורי מור היא בהצעה של מחקר מקיף ומערכת של כל התעודות העבריות מן התקופה המדוברת.

בראשית הספר (עמ' 12) מציג המחבר את שתי שאלות המחקר שהוא מבקש לענות עליהן בספר:

1. מה דמותה של מערכת הדקדוק המשתקפת בתעודות מדבר יהודה?
2. מה מקומה של העברית הזאת ברצף העברית הקדומה?

החיבור שלפנינו משיג הישגים מרשימים בתשובות לשתי השאלות הללו, וברור לכל המצוי בתחום שמעתה והלאה ספר זה יהיה בעל ערך רב למי שיידרש לאחת מהן. מור מציע תיאור מקיף ומלא של המצאי הדקדוקי בקורפוס הנדון. הספר ערוך כדרכם של ספרי הדקדוק המקובלים. הוא פותח בתיאור הכתיב (פרק ב), ובעקבותיו בא דיון במערכת ההגה (פרק ג). לאחר מכן הוא מתאר את מערכת הצורות (פרק ד). הפרק דן בכינויים, בפועל, בשם ובמיליות. הדקדוק נחתם בפרק על התחביר (פרק ה), המסתעף לעיון בתחביר של כינויי הרמז, כינויי הגוף, שימוש ה"זמנים", תחביר הצירוף הפועלי, תחביר הצירוף השמני, תחביר שם המספר, האיחוי והשעבוד.

הפרקים הללו אינם ספר דקדוק מתאר גרדא, אלא הם מציגים את המצוי בקורפוס בנושאים הללו לצד סקירה מקיפה של היחס בין מה שמופיע באפיגרפיה הנדונה למה שמתועד בעדויות השונות של העברית הקדומה. הפרק השישי מסכם בשישה עמודים את המסקנות העולות מהדיון הפרטני בארבעת פרקי הדקדוק ומציע קביעות שונות הנוגעות לאחזרות הקורפוס ולטיפולוגיה שלו. הוא אף מבקש להשיב אם מהדיונים הללו אפשר להכריע בשאלת חיותה של העברית בתקופה המדוברת. הפרק השביעי עוסק בעניינים הנוגעים לאוצר המילים מתוך השוואה לרובדי העברית האחרים ולדיאלקטים של הארמית המאוחרת.

כאמור, בהתאם ליעדו השני של הספר, נוסף על הדקדוק ספר זה מציג הלכה למעשה סיכום חשוב של חקר העברית המאוחרת⁹ (קומראן, לשון חז"ל ובמידה חלקית גם העברית המקראית המאוחרת).

תרומתו העיקרית של הספר בהצגת ספרות המחקר באופן מקיף ובהערות על עיסוקה בתופעות המצויות בקורפוס הנדון בו. הצעות חדשות מעין המצוי

9. ההגדרה שאני משתמש בה לעברית המאוחרת מצויה אצל בר-אשר סיגל, 2015.

בעמ' 347–349 בעניין הביטוי של השעבוד אינן רבות, ואף לא מצינו בו אפיון של תופעה כלשהי שטרם נדונה קודם לכן במחקר. ממילא כל מי שיבקשו למצוא את סיכום המחקר בנוגע לנושא מהנושאים שנוקק להם המחבר לא יידרשו אלא לעיין בספר, ובו הם ימצאו תמונה מקיפה ומפורטת של תולדות המחקר על כל סעיפיו ופרטיו. ואל יהא הדבר הזה קל בעינינו, שכן חקר העברית המאוחרת התפתח מאוד בעשורים האחרונים, אך עד לספר הנוכחי אין ספר המציג בפירוט רב כל כך את המחקר המסועף בתחומים אלו.

עם זאת יש לציין שהיחס בין שתי המטרות של הספר אינו ברור תמיד. נראה שאפשר היה להתמקד במטרה הראשונה ולצמצם מאוד את היקף הספר. במקום תיאור מילולי מפורט של כל המחקר בנוגע לחקר לשון חז"ל אפשר היה להסתפק בהפניות לספרות הרלוונטית בשולי העמוד ולסמוך על הקורא שיעיין במחקרים עצמם. לדוגמה, אנחנו נתקלים באריכות לשון רבה בעיסוק בתופעות שאינן מעניין הקורפוס הנדון, והסיבה לדיון בהן קשורה להופעתן בקורפוס אחר. למשל, בדיון בכינויים הוא, היא לצד הוא, היא (עמ' 163–164). דיון זה אינו נוגע במישרין לקורפוס האפיגרפי הספציפי הזה אלא אם כן מתעניינים ב"עברית המאוחרת" באופן כללי. גם הדיון על המבנה האדנומינאלי של הכינוי הרומז (עמ' 267) חורג בהרבה מהצורך של הדיון באפיגרפיה.

בסקירות המחקר הרבות ההצדקה להכרעות המצויות בספר בין גישות שונות בתולדות המחקר לא תמיד מפורשת. לעתים היא נותרת בבחינת טעמו האישי של המחבר. אציין דוגמות אחדות להמחיש את העניין הזה: עימות הדעות של ילון ושל קוטשר בעניין הייצוג של סמן האקוטיב כתחילית ת" (עמ' 73); הדחייה של עמדתם של ברויאר ושל שטיינר מבלי להתמודד עם הטענה המרכזית שלהם בדבר ההכרח התחבירי לראות את של כצורן פרוד (עמ' 76); קוטשר לעומת דה וו בנוגע לצורה אהוה (עמ' 93). בדיון על אודות ההצעות השונות של קוטשר ושל בן-חיים בעניין העיצורים האפיים בסוף מילה (עמ' 114–115) לא ברור מדוע הממצאים בקורפוס מחזקים את עמדתו של בן-חיים יותר ממה שכבר היה ידוע לנו ממחקרים קודמים.

לאור העיסוק הנרחב בממצאים שמחוץ לקורפוס הספר דן למעשה בעברית המאוחרת באופן כללי ובהשתקפותה בתעודות מדבר יהודה. ראויים לציון הנושאים שנבחנו בצורה מוקפדת ומדויקת והנוגעים במישרין לשאלה זו:

א. הברלים בסוגה. הברלים שבין האיגרות לשטרות (למשל בעיסוק במערכת הזמנים, עמ' 278–307); הייחוד של לשון הפיוט (לדוגמה, עמ' 253 בהקשר של השימוש במילת השעבוד אשר).

ב. השינויים הדיאכרוניים הפנימיים והניסיון לחלק בין הלשון של התקופה הקדומה ללשון התקופה המאוחרת. יש לציין כי בסופו של דבר הברלים שנמצאו בין התקופות שוליים (עמ' 370–371).

ג. היחס בין העברית לארמית. לאורך כל הספר נושא זה נבדק ברזולוציות מרשימות.

תרומתו הגדולה של הספר היא בשורה של הכללות חשובות הפזורות בו כמסקנות. לדוגמה: הדעה המקובלת במחקר כורכת את לשון הקורפוס המדובר עם לשון חכמים (עמ' 17–20). הכללה זו נמצאה נכונה, אך לצדה חושף מור הכללות מעניינות וחשובות, כגון קרבת הכתיב למגילות קומראן (עמ' 78) והעובדה שאפשר להעמיד את מערכת הפועל של הקורפוס הנדון בין מערכת הפועל של קומראן ובין מקבילתה בלשון חכמים (עמ' 156).

כמו כן מור עוסק בדמיון של לשון התעודות לפיניקית (עמ' 153), אולם לעניות דעתי ההכללות המובאות בדיון הזה צריכות עוד חיזוק.¹⁰ התופעות המוזכרות בו אינן ייחודיות במובהק לשתי הלשונות (למעט ציין המושא הישיר).

עם זאת ייאמר שייחוסן שהיינו יוצאים נשכרים אילו הקדיש המחבר דיון עצמאי למסקנות האפשריות מריבוי הדוגמות המציגות דמיון בין לשון התעודות הנידונות בספר לארמית הבבלית או לענף הבבלי של לשון חז"ל או לעברית הבבלית. עם התופעות הללו אפשר להזכיר את השימוש באל"ף לציון התנועה a (עמ' 43 ו-45); הכתיב ענפשה המזכיר את ההידמות של על בארמית הבבלית על נפשה < אנפשה (עמ' 71); הכתיב של של (76–77); מעתקי h > h (עמ' 84–85); "צד" במקום סמ"ך" (עמ' 105); הכינוי הרומז הללו (עמ' 158); הימני/הימך" (עמ' 257); היעדר כינוי לפני הבינוני, הרווח בעברית של התלמוד בבלי ואף בענף הבבלי של המשנה (עמ' 271); בירור אם למ"ד היחס אכן היא ציין של מושא ישיר, כפי שרווח בארמית המזרחית (עמ' 316–317; ולהלן).¹¹ לעומת זאת בעמ' 271–273 יש הדגשה של תופעה ארץ-ישראלית, הנוגעת להופעת הכינוי עם הבינוני במשפט משועבד, לעומת הנטייה להיעדרו בענף הבבלי. עניין זה נזכר במחקר, ולאחרונה עסק בו יוחנן ברויאר.¹² הוא טען כי כל התופעות הבבליות המופיעות כממצאים האפיגרפיים הארץ-ישראליים קדומות, ולפיכך הן מעידות על התפתחות בתוך העברית המאוחרת. עיון ברשימת העניינים שפירטתי לעיל מלמד שלא כל התופעות מתאימות להכללה זו, וממילא נדרש דיון מחדש בהיקף התופעה ובמהותה.

עיון ברשימה הביבליוגרפית מלמד כי בכל הרשימה המכובדת מצויים רק שלושה פריטים מתוך הספרות של הכללית. למעשה הם מצטמצמים בעיקר להערה אחת בעמודים 21–22 המסבירה מדוע אין המחבר משתמש בספרות הבלשנית ולעוד כמה הערות במבוא. בנוגע לספרות על המגע בין לשונות (העומדות במרכז הדיון), בעשור האחרון התרחבה לאין ערוך הספרות על הנושא.¹³ מעבר לכך דומני שכדאי היה לבחון באופן כללי יותר את ההכללות על המורפולוגיה וכך גם בדיון על מערכת הזמנים.

10. בעניין זה כתב המחבר מאמר נוסף, מקיף יותר: מור, 2014.

11. רובין, 2005; קולר, 2010.

12. ברויאר, תשע"ד.

13. בעניין זה אפשר לציין בין השאר את מויסקן, 2000; מטרס וסאקל, 2007; וכן את המאמרים שהתפרסמו בהייק, 2010.

כמו כן העיון המשווה בשפות שמיות אחרות אינו חורג בספר ממה שהוזכר במחקרים שקדמו לו. דומה שהדיונים בספר בהיקף כזה היו יוצאים נשכרים מן ההשוואה לשפות שמיות אחרות ולספרות עליהן מלבד המצוי בתולדות המחקר על העברית המאוחרת ועל הארמית (מהממלכתית ועד המאוחרת בלבד).

הנה הערות פרטניות שאין בהן כדי להסתייג מהשבחים שציינתי בראשית הדברים: עמ' 66: דיון על הכתיב איש של מילת הקיום. הטענה היא ש"אין צורך להניח שהאל"ף שבה היא האל"ף שבתעודות [...] אני מציע שהייתה כאן הרכבה של יו"ד (כתיב היסטורי) ושל אל"ף (כתיב פונטי המייצג הגה מעבר)". אין בדברים הללו הצדקה חזקה לדחיית הקשר בין הכתיב כאן לכתיב אש שבקורפוסים האחרים. כמו כן לו רצה המחבר לחזק את ההצעה שלו היה עליו לציין מקום אחר שבו יש כתיב באל"ף של הגה מעבר בסביבה פונטית זהה (כל הדוגמות המצויות בעמ' 70 אינן בסביבה פונטית דומה). בהקשר הזה טוב היה עושה המחבר לו דן בצורה של מילית הקיום בשמית באופן כללי יותר (וגם בפועל השייכות האכדי המקביל).

עמ' 71–72: העיסוק ב"שתי מילים בתיבה אחת". דומה שכדאי היה לבחון היטב באילו מקרים מדובר באינקליטיות/פרוקליטיות. במיוחד מעניינות הדוגמות בארמית לאיתי ומודיאנה, המשקפות התפתחויות מאוחרות יותר בארמית.

עמ' 115–118: בנוגע להתקיימותו והידמותו של העיצור /n/. בעמ' 116 נאמר שהיעדר ההידמות הוא בהשפעת האכדית. הערה זו איננה ברורה, שכן באכדית יש הידמות (לעתים יש חריגה כשהעיצור /n/ הוא בעי"ן הפועל, ובמקרים הללו לעתים העיצור איננו מידמה). בהקשר הזה ייתכן שהיה מקום להפנות לעבודתה של פולמר,¹⁴ הטוענת לחילופים בין הדיאלקטים של הארמית הממלכתית בשאלת הידמות העיצור /n/.

עמ' 123: יש להרהר אם המקום הנכון לדון בחילופי ב/ו אכן הוא חלק מהדיון על הגאי מעבר. וגם זאת – מור טוען "שבקורפוס אין חילופי ב–ו". בעניין הזה יש מקום לשקול אם אכן אלה הם פני הדברים. בשטר נח"צ 49 מופיעה השורה הזאת:

[בע]סרין וכסלו שנת שתין.

הופעת הווי"ו לפני שם החודש כסלו תמוהה. נוה (תשנ"ב) סבר שאין כתוב "בעסרין וכסלו" אלא "בעסרין 1 כסלו"; ברושי וקמרון הציעו "שכותב השטר כיוון לכתוב 'לכסלו' אך לא ראה לנכון להאריך את הו' ולעשותה למד" אף כי לא מצאו שיבוש כיוצא בו.¹⁵ שמא יש מקום לקיים את ההצעה לקרוא וכסלו, שכן בתצלום של התעודה נקל לראות שהווי"ו ברורה, וכנראה היה כתוב בכסלו והבי"ת התחלפה בווי"ו. הצעה זו מסתברת לאור חילופי ב/ו המצויים בכתבי היד של לשון חז"ל. בדעתי לדון במקום אחר בהרחבה במשמעות של החילוף הזה בהקשר הזה.

14. פולמר, 1995.

15. ברושי וקמרון, תשמ"ט.

עמ' 126–127: התייחסות להיעדר שיכול עיצורים כ"תופעה פונולוגית". דומני שצריך להתנסח כאן ביתר עדינות, שכן התופעה הפונולוגית היא של "שיכול עיצורים". היעדרה מבחינה פונולוגית הוא בררת המחדל.

עמ' 160–161: זו לעומת זאת. זו דוגמה למקרה שבו דין וחשבון שמי משווה היה מועיל לדיון בנוגע למקור הצורות.

עמ' 163: בנוגע לכתוב אתה – מניין שאין זה כתיב היסטורי במילה שכיחה? עמ' 179–183: הדיון על היעדר הסביל הפנימי מפתיע. אין בדיון הצגה של מקרים שהיינו מצפים לסביל פנימי ובמקומם נמצא שהסביל מובע בבניין נפעל או התפעל. אשר על כן מכיוון שמדובר בקורפוס מצומצם והשכיחות של מבנים סבילים נמוכה בלאו הכי, אין די עובדות לדון בתופעה.

עמ' 210: "דבר ידוע הוא בחקר הלשונות השמיות שמכל חטיבות המערכת הלשונית המורפולוגיה היא החסינה ביותר והנאמנה ביותר ללמד על דמותה של הלשון ועל ייחודה, ובעיקר מערכת הפועל". האם יש כאן משהו ייחודי לשפות השמיות? כבר ויליאם ג'ונס טען מעין זאת על כל השפות בנאומו המפורסם בשנת 1786, שבעקבותיו צמחה הבלשנות המשווה, ודברים אלו קיבלו משנה תוקף בעבודה של ויינריך, שטען כי באופן כללי המערכת המורפולוגית היא האחרונה להיות מושפעת ממצע עם שפות זרות.¹⁶

עמ' 244: מילים מאכדית. מה החשיבות של העובדה שמוצא המילים המופיעות בדיון הוא מאכדית אם הן כבר מתועדות בקורפוסים אחרים. האם יש הנחה כלשהי למגע בין הדיאלקט המדובר לאכדית?

עמ' 247–249: כדאי היה להציג תמונה כללית יותר על שמות המופיעים בקורפוס במשקל אחד ובקורפוסים אחרים במשקלים אחרים.

עמ' 269: בנוגע לשימוש בכינויים למדבר ולנוכח, יש לשים לב לשימוש זה ננקט בעיקר בסמיכות לשמות פרטיים או בתארים, והוא רווח בארמית הממלכתית (המקראית והמצרית).

עמ' 270: אנחנו מוצאים כאן הופעה פרוקליטית של הכינוי עם הבינוני. כך מצוי בדיאלקטים של הארמית המערבית החדשה.

עמ' 297: העיסוק בבינוני מופיע לאחר העיסוק בזמנים המורכבים הכוללים את הבינוני (294–296). היינו מצפים שהי"י+בינוני יהיה קשור לבינוני בתוספת המתקבלת מהפועל בשורש הי"י, ולפיכך עדיף שסדר הדיונים יהיה הפוך.

עמ' 298: "מכיוון שהבינוני מכוון ביסודו להווה, טבעי שיזוהה עם הימשכות". למה? מניין? זו דוגמה טובה לנושא שבו עיון בספרות הבלשנית הכללית על הנושא היה מועיל ביותר.

עמ' 316: ברגם צריך ל- המשלים אחרי הלמ"ד אינו בהכרח מושא ישיר.

עמ' 320: הדיון מפתיע. דבר ברור וידוע הוא שהמילית של העברית מקבילה לדי

הארמית, ושלפני כינויים בארמית נוספת גם למ"ד (דילי). זה מוצג כמסקנת הדיון, ולא ברור כיצד אפשר היה לחשוב אחרת.

עמ' 336: מור עומד על כך שהן בשטרות העבריים הן בשטרות הארמיים יש מעבר בטקסט מפועל בגוף שלישי לפועל בגוף שני. אציין שהתופעה הזאת מצויה כבר בארמית המקראית בספר עזרא:

דִּי יִבְקֵר בְּסִפְרֵי דְכְרִנְיָא דִּי אֲבֹהֵתָךְ וְתִהְיֶה שְׂפַח בְּסִפְרֵי דְכְרִנְיָא וְתִגְדַּע דִּי קְרִיתָא
 קְךָ (עז' ד' 15).
 וְיִתְךָ לְהִיכְלָא דִּי בִירוּשְׁלַם לְאַתְרָהּ וְתַחַת בְּבֵית אֱלֹהָא (שם ו' 5; ואין צורך לתקן).
 מִן קְדָם מְלִכָא וְשִׁבְעַת יַעֲטָהּי שְׁלִיחַ לְבִקְרָא עַל יְהוּד וְלִירוּשְׁלַם בְּדַת אֱלֹהֵךָ
 דִּי בִיךָךְ (שם ז' 14).¹⁷

בנוגע לפסוקים הללו היו שהציעו בהם תיקונים ושינויים בגלל חוסר ההתאם, אך אפשר לזהות שזו תופעה החוזרת על עצמה בתולדות הארמית, והיא ככל הנראה קשורה בעובדה שגוף שלישי נתפס כצורה הלא-מסומנת.

עמ' 348: המשפט "אין לראות בו דגם תחבירי אלא תופעה מבנית זמינה המצויה בדגמים הרבה" אינו ברור.

לא ברור מדוע אותה התופעה מטופלת בעמ' 321 כ"צירופי יחס אדנומינאליים", ואילו בעמ' 353 כ"חיסור מילת הקיום" – זו בדיוק אותה התופעה (ומכאן אפשר לראות שפת-אל וטריגר, המוזכרים בהערה 265 בספר, טועים בהבנת העניין).¹⁸ בעניין טכני, לצד הרשימה הביבליוגרפית המצויה בסוף הספר פזורות בהערות השוליים הפניות לפריטים שאינם מופיעים ברשימה שבסוף הספר (למשל הפריטים המופיעים בהערה 22 בעמ' 13, בהערה 198, בעמ' 309 ובהערה 343 בעמ' 153). ההצדקה לחלוקה הזאת איננה ברורה לי. עם זאת אציין שטוב עשה המחבר בהביאו מפתח מפורט הואיל ואני סמוך ובטוח שספר זה ישמש כלי עזר לכל החוקרים בתחום. כאמור, הנקודות הללו שמנתי בשולי הערותיי על חיבור שהוא מצוין כשלעצמו, אין בהן כדי לגרוע מתרומתו החשובה. הספר, כמו שהוא לפנינו, חשוב מאוד הן לחקר הלשון של האפיגרפיה הן למחקר הכללי של העברית המאוחרת.

משסקרנו את הספר של מור אני מבקש לסקור את ספרו של וייז. קודם לכן ראוייה לציון נקודה מהותית נוספת בנוגע למחקר של מור. מבחינת המחקר של מור, לכותבים של השטרות המשפטיים ולכותבי האיגרות אין כמעט זהות אישית מלבד מה שידוע לנו בנוגע לשעת כתיבתם (מרד הגדול או מרד בר-כוכבא). מבחינת מור הערך של כל אחד ואחד מהמסמכים זהה, ואפשר להשוותו למצוי בעדויות המאוחרות של

17. ואפילו ייתכן שגם בפסוק הזה: "דְּנָה פְּרִשְׁגָּן אֲגָרְתָא דִּי שְׁלַחוּ עֲלוּהִי עַל אֲרַתְחִשְׁתָּא מְלָכָא עֲבָרִיךָ (קרי: עֲבָרְךָ) אֲנָשׁ עֲבַר נְהָרָה וְכַעֲנָת" (עז' ד' 11). כלומר זה משפט שלם המופיע בתוך האיגרת. במקום אחר ארחיב בנימוקים הרבים לפירוש הזה.

18. בעניין זה דנתי במקום אחר (בריאשר סיגל, 2013).

הקורפוס החז"לי. מלבד זאת כמובן אין כל חשיבות למצב ההיסטורי בעת כתיבת המסמכים, ואף קשה לזכור שחלקם נתחברו בשעות היסטוריות הרות גורל. אמנם יש למור עניין ברקע החברתי של הטקסטים, והוא נוגע בעניינים של יוקרה, שפה לאומית ומסורות כתיבה. ואולם בפועל, מלבד הדיון הקצר העוסק בשאלה אם אפשר ללמוד מהמסמכים הללו אם דיברו עברית, העיסוק בשפה אצל מור הוא דקדוקי "טהור", ואין הוא נוגע בשאלות היסטוריות וסוציולוגיות. זו בהחלט הדרך המקובלת במחקר הפילולוגי הדקדוקי. בנקודה זו בדיוק עומד הניגוד הגדול בין שני הספרים שאני דן בהם זה לצד זה. אצל וייז העיסוק בשפה הוא לשם העיסוק בהיסטוריה של כותביה, השפה היא האשנב שדרכו הוא חותר להביט בחומר הלשוני ולפענח פרטים על אודות שעתם ומקומם של החיבורים הללו.

ג. שפה ואוריינות

בספרו המרשים, בהיקף ובתוכן, של וייז אנחנו נחשפים לעיסוק שיטתי ומקיף בקורפוס שנתגלה במערות במדבר יהודה. בניגוד למור אין הוא עוסק רק בעברית אלא גם בארמית וביוונית. אינני מתיימר להציג בדברים הבאים סקירה מקיפה של כל הנושאים שהוא עוסק בהם, ואף אינני רואה עצמי בר סמכא לדון ברבים מהם. אסתפק בהצגה כללית של מטרת הספר, ולאחר מכן אתמקד בשאלות הלשוניות שיש בהן חפיפה לתכנים המופיעים בספר של מור. אקדים ואעיר שלא אזכיר בכל עניין ועניין אם אמנם וייז הוא הראשון שהציע את המידע המצויין, שכן הערך הרב הוא בסינתזה המקיפה שמציג וייז לראשונה ובתמונה המצטיירת לאור מכלול הצעותיו. המטרות של הספר הנדון הן בעלות ערך רב. המחבר מבקש להכריע בשאלות הבסיסיות ביותר על אודות המצב הלשוני ביהודה בשתי המאות הראשונות לספירה, ובמיוחד הוא חותר להגיע לתשובות מוחלטות בדבר השפות שהכירו בני אותה התקופה ובשאלת רמת השליטה של אנשי יהודה בשפות אלו כדיבור, בקריאה ובכתיבה. וייז בוחן את הדברים ברגישות רבה, ואף הוא מחלק את העיסוק בכתיבה על פי הסוגה: מסמכים משפטיים לעצמם (פרקים 2–3) ומכתבים (פרק 4) לעצמם. בזכות השליטה של המחבר בשפות השמיות לצד השכלתו בלימודים קלאסיים הוא חוקר את הקורפוס המדובר על רקע שני עולמות המחקר הללו. חקר העולם הקלאסי עומד ברקע עיסוקו בשאלות הנוגעות לאפיון תופעת הארכיב (עמ' 75 והלאה), אוספי ספרים (עמ' 102 והלאה), הנוהג בכתיבת מסמכים (עמ' 208 והלאה) ובמיוחד בשאלות על המשלב המקובל בכל סוגה (עמ' 256) ובשאלות בדבר דרך הלימוד של קריאה וכתיבה (בהקשר הזה הוא דן גם במזרח הקרוב, בעמ' 51–60). הרקע היהודי מרשים אף הוא, ולדוגמה אציין השוואות שונות להלכות המצויות בספרות חז"ל (עמ' 18, 42, 49, 76, 77 ועוד).

המסקנות הכלליות של הספר (ועוד נחזור אליהן בהמשך) נבנות ממערך עצום של פרטים ופרטי פרטים, שכן הוא מבקש להציג תמונה סטטיסטית של ידיעת שפות,

ולשם כך הוא נדרש להכיר באופן אינדוידואלי כל מי שכתב בכתב ידו על גבי המסמכים ששרדו במערות מדבר יהודה. מדובר בקורפוס לא קטן (145 תעודות), ובו חתימות של מאות אנשים, והוא משתמש בכלי ניתוח סטטיסטיים (ואף נעזר לשם כך באנשי מקצוע). וייז עוסק בכתבים מתוך התמקדות בשני עניינים (עמ' 126): (1) זיהוי של הארכיבים השונים; (2) ניסיון לענות על השאלות האלה: מי לקח עמו את הארכיבים הללו למערות המסתור ולשם מה הם עשו זאת?

לאור זאת יש חשיבות רבה לזיהוי של מסמכים וארכיבים מתקופות שונות (עמ' 68) וליכולת לזהות הברלים בין אנשים פרטיים על מנהגיהם הלשוניים (למשל עמ' 113 ועמ' 252). ההיכרות שלו עם הארכיבים השונים מאפשרת לו לשחזר את אילן היוחסין של המשפחות השונות הקשורות להם, לזהות את מוצאן ולאפיין את העיסוק של בני המשפחה ומעמדם הכלכלי והחברתי. בעניין הזה חשוב לציין שהרוב המוחלט של הטקסטים מגיע מהאזור הכפרי. אך לאור סכומי הכסף המוזכרים בטקסטים הללו וייז סבור שמדובר בשכבה החברתית העליונה שלהם (עמ' 38–40). לדברים הללו חשיבות רבה הואיל ומדובר כאן במחקר על קרוא וכתוב בחברה הכפרית ולא בחברה העירונית. עובדה זו עומדת בניגוד למה שידוע ומקובל במחקר העולם הרומי, שבו אוריינות היא סממן עירוני במובהק. עובדה זו עשויה להשפיע רבות על ידיעותינו בנוגע לחברה היהודית בת התקופה (תפקידים ליטורגיים בבתי הכנסת בקהילות הכפריות, מקומם של מלומדים באזורים הכפריים ועוד כהנה וכהנה).¹⁹ בעניין הזה ראוי לציין גם את הממצא החשוב העולה מהמחקר של וייז, והוא שלמשפחות כפריות היו אוספי ספרים (ספרים אלו יקרו כל כך בעיניהם עד כי טרחו לקחתם איתם כשנמלטו על נפשם למערות בשעה שנסו מהלגיונות הרומיים), בהם בעיקר מגילות מקראיות (לרוב מחומשי התורה אך גם מנביאים ראשונים). כל המגילות הן בעברית, פרט למגילת תרי"עשר ביוונית (ועוד פרגמנט אחד לא מזוהה ביוונית; סיכום המצאי בטבלה בעמ' 299).

לאור זאת הוא עומד על ממצאים מעניינים מאוד הנוגעים ללשון, והם קשורים בבקיאיות בשפות השונות, בדרכי השימוש בהן, במדיניות הנוגעת לשפה וממילא גם בתוכנות על אודות האידאולוגיות הלשוניות שרווחו באותה העת. אצוין רשימה חלקית של המסקנות הללו, מבלי לפרט את העובדות שהובילו אליהן:

1. אחת השאלות המעניינות ביותר במחקרו של וייז נוגעת לבחירה בין כתיבה בעברית לבין כתיבה בארמית, ומרתק ללמוד שבררת המחדל בכתיבה הייתה ארמית. תחילה הוא מוכיח, מתוך ניתוח סטטיסטי משכנע, שבאופן עקרוני יש חפיפה בין שפת הטקסט המשפטי לבין השפה שבה חותמים בעלי העניין על השטרות (עמ' 47–48). לפיכך יש ערך בהבחנה בחריגות – כלומר מתי שפת החתימה שונה מהשפה של גוף הטקסט, ומעניין לגלות שלעולם החריגה היא לארמית (עמ' 318). לאור זאת הוא מסיק שהארמית הייתה השפה הבסיסית של רוב אנשי יהודה בתקופה הנידונה.

19. אני מבקש להודות לירידי עוזי לייכנר, שחידד לי את הנקודה הזאת.

2. ניכרת עלייה בכתיבה בעברית במסמכים משפטיים. בעבר סברו כי השינוי הזה היה פרי מדיניות בתקופת מרד בר-כוכבא, אך יש עדויות שכתובה משפטית בעברית החלה עוד לפני המרד הגדול (עמ' 130–132), ומכאן מסתבר ששינוי זה התרחש בתקופה החשמונאית. כאשר מעיינים באיגרות מתקופת מרד בר-כוכבא יש סיבות טובות להניח שהיה ניסיון לעבור לכתיבה רק בעברית כל עוד המחברים של האיגרות ידעו לכתוב עברית.

3. מדיניות לשונית ייחודית שאפשר לזהות בתקופת בר-כוכבא נוגעת לדרך הכתיבה. האותיות בעברית הן בכתב מרובע, ואילו האותיות בארמית הן בכתב רהוט. הטענה היא שזה ככל הנראה היה תוצר של מדיניות בתקופת המרד ואין עדות לכך קודם לכן (עמ' 242–244).

4. בהקשר של העברית יש לדבר על דיגלוסיה, על שימוש בעברית המקראית בתור השפה הגבוהה ועל השימוש בקדם-לשון חז"ל כשפה הנמוכה (עמ' 296–305).²⁰ עוד חשוב לציין שלאנשים פרטיים היו ספריות שבהן החזיקו לא מעט ספרי מקרא. מעבר לשאלה הלשונית, העובדה שלאנשי הכפר היו ספריות בעברית מעידה יותר מהכול על הזהות הלאומית והדתית שהקפידו עליה היהודים, ובמיוחד על רקע ההיטמעות של יתר הקבוצות האתניות שבסביבה בעולם היווני-רומי.²¹

5. לאור ההתחזקות בשימוש בעברית מאז התקופה החשמונאית והסברה שמדובר בתופעה לאומית מעניין לבחון את היחס ליוונית. בארכיב שנמצא במורבעת מוצאים טקסטים מן הספרות היוונית. בהסתמך על נתונים פלאוגראפיים ההשערה היא שהם נכתבו במחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה. לאור העובדה שמדובר בטקסטים שנמצאו במדבר, סביר לחשוב שהם היו שייכים לאנשים שהיו קשורים במרד. על פי זה אפשר לומר שהנטייה הלאומית לא דחתה בהכרח זיקה לספרות היוונית בת התקופה (עמ' 95–96).

חשוב לציין שכמעט שאין ספק שכל הטקסטים הספרותיים הללו הגיעו מארכיון אחד, כבעלותם של צמד אחים ירושלמיים שנשאו את השמות היווניים Cleopas ו-Eutrapelus. האחים הללו חתמו ביוונית גם במקום שאחרים היו חותמים בעברית או בארמית. ויזי אף מדגיש את העובדה שהיחידים שחתמו על מסמכים ביוונית הם ככל הנראה גם היחידים שהחזיקו בספרות יוונית. הוא אף סבור שלא מקרה הוא שהאחים הללו גדלו והתחנכו בעיר הגדולה – ירושלים.

6. אפשר לזהות שהיו שחתמו על חוזים ביוונית ולא ידעו יוונית כלל וכלל (עמ' 171), ורבים לא יכלו לחתום כלל ביוונית. ברם, מי שכתבו יוונית כתבו אותה בצורה מקצועית יותר מבכל שפה אחרת (עמ' 332–333). נתון זה מעיד על לימוד שיטתי של היוונית ברמה גבוהה. היחס ליוונית היה ככל הנראה דו-ערכי. מחד גיסא מצאו

20. במקום אחר עסקתי בהרחבה ביישום של המושג דיגלוסיה לתקופה המדוברת (בר-אשר סיגל, 2013).

21. בעמ' 303 ויזי דן בכך בהרחבה, ומעניין במיוחד הציטוט ממילר, 1987, עמ' 147.

צורך לתרגם ספרי תנ"ך ליוונית (עמ' 334), ומאידך גיסא השליטה בדקדוק היווני הייתה חלשה מאוד (עמ' 338). אך בלי ספק היוונית נכחה היטב, ובכואותיה מתגלות בהשפעה על הסמנטיקה של מילים שונות בעברית (עמ' 270–271).

7. כתיבה ביוונית איננה מעידה בהכרח על דיבור ביוונית או על שליטה ביוונית. סופרים הכותבים ביוונית משתמשים ביוונית עם מילים עבריות והיוונית שלהם משובשת (עמ' 115–116).

8. לאחר חשבון מורכב, הנשען על נתונים והנחות שונות בנוגע ליחס שבין כתיבה לקריאה ויזו מסיק שרק כחמישה עד עשרה אחוזים מן הגברים ידעו לקרוא, וכ־16 אחוזים ידעו לכתוב את שמם (עמ' 350). החישוב הזה נשען על הנתון ש־65 אחוזים מהגברים בחברה העילית יכלו לכתוב. כ־30 אחוזים מאותה הקבוצה יכלו גם לקרוא ספרים (כלומר 7–8 אחוזים מהגברים בכלל; עמ' 314). על פי הנתונים שהוא מציג, לפחות בכל בית בקבוצה החברתית המדוברת היה בן משפחה אחת שידע קרוא וכתוב היטב (עמ' 348).

9. בנוגע לנוהגי הכתיבה אנחנו יודעים שבכותבים היו סופרים מקצועיים (עמ' 200). כמו כן אנחנו למדים שהיה נוהג לכתוב טיוטה של מכתבים לפני כתיבת הגרסה הסופית (עמ' 213–229).

לצד המסקנות המרשימות הללו חשוב לציין שחלק מהניתוחים הללו מסתמך על הנחות שאינן טריוויאליות, ומבחינה עובדתית הם נשענים, לטעמי, על פרשנות שאיננה הכרחית. אציין שני דברים משמעותיים בעניין זה:

הקביעה אם העד ידע עברית תלויה בשתי מילים: הבחירה בין בן לבר, ובין עד לשהד (עמ' 49). כפי שמעיר ויזו בעצמו אנחנו יודעים על חילופים בין השפות (עמ' 289) ואף על תיקונים בין השפות (עמ' 290). זו תופעה מעניינת כלשעצמה, ובכוחה להעיד על רצון מכוון להשתמש בעברית. אלו הן נוסחות קבועות ושגורות, וקשה להתבסס עליהן כדי להכריע אם הסופר, העד או בעלי הדברים יודעים שפה כלשהי או גילים בכתיבתה. ויזו מודע לחולשה העובדתית הזאת, אך לטעמו יש חשיבות מיוחדת לעובדה שמבחינה סטטיסטית יש התאם ניכר בין הלשון בגוף הדברים ללשון החתימה (עמ' 47–49). ברם, הואיל ומדובר בנוסחה ייתכן שלימדו לכתוב בשפה המתאימה לגוף הטקסט.

ויזו מניח שאפשר להסיק מסקנות בדבר יכולות הקריאה של דוברי שפה על פי יכולות הכתיבה שלהם. ההנחה הזאת נשענת על הכרת תכנית הלימודים לקריאה וכתיבה בעולם היווני-רומי. ברם, אין זו דרך ההוראה היחידה האפשרית. מי שמצוי בעולמו של "החדר" יודע שלימוד הקריאה קדם ללימוד הכתיבה, ורבים הם שלא הגיעו מעולם לשלב השני ועצרו בשלב הקריאה. ייתכן אפוא שהיו הבדלים גם בין דרכי הלימוד במקומות שונים. כבר ישעיהו גפני הראה שגם במסורת הרבנית וגם במסורת היוונית של ההוראה הראשונית היה שימוש בלוחות.²² ברם, בהקשר הנדון

כאן מעניין לעמוד על הבדל אפשרי בין שני תיאורים משני הקשרים תרבותיים שונים:

מה היה תחלתו של ר' עקיבא. אמרו, בן ארבעים שנה היה ולא שנה כלום... הלך הוא ובנו וישבו אצל מלמדי תינוקות. א"ל רבי למדני תורה, אחז רבי עקיבא בראש הלוח ובנו בראש הלוח, כתב לו אלף בית ולמדה, אלף תיו ולמדה, תורת כהנים ולמדה, היה לומד והולך עד שלמד כל התורה כולה. הלך וישב [לו] לפני רבי אליעזר ולפני רבי יהושע אמר להם רבותי פתחו לי טעם משנה.²³

והרטוריקן הרומאי קווינטיליינוס (35–100 לסה"נ) מציג בחיבורו הנודע *Institutio Oratoria* את התיאור הזה:

לא יהא זה משגה לחרוט אותן בדיוקנות מרבית על לוח, כדי שניתן יהיה להוביל את החרט (stilus) לאורך החריצים. בכך יימנעו מהשגיאות המקובלות בשימוש בלוחות השעווה, שכן החרט יוגבל לאותיות בלבד ולא יוכל לסטות מהן.²⁴

אמנם בשני המקורות מתואר שימוש בלוח, אבל מעניין שבעוד שאצל הרומאים הדגש הוא על הכתיבה, על פי התיאור באבות דרבי נתן רק המלמד הוא שכותב, וכך גם בשאר המקורות שמזכיר גפני. התלמיד, בשלב הראשון, רואה את צורת האותיות ולומד כיצד לקראן. בדברים הללו אין בכוונתי לקבוע מסמרות בנוגע לדרך הוראת הקריאה ביהודה. כל שאני מבקש הוא לפקפק בהכרח שבמסקנה שהכתב של החותם מעיד על רמת הקריאה שלו. למותר לציין שאינני בא לטעון שניתוח העובדות של ויזו אינו מתקבל על הדעת. אני רק מבקש לחדד מהן ההנחות שהוא נשען עליהן, ולטעון שאין הן הכרחיות.

אציין שהנטייה לאמץ מסקנות גורפות על בסיס נתונים חלקיים פזורה לאורך כל הספר. למען האמת, על פי רוב ויזו עצמו מעיד בהן רב שהצעותיו ספקולטיביות לעתים. אציין כמה מהן: מכמה אותיות שבורות שהוצע בעבר שהן מזכירות את השם "יהודה בן בבא" הוא מאריך בדברים על האפשרות שמדובר בתנא יהודה בן-בבא המוזכר בתלמוד הבבלי (סנהדרין יד ע"א), אחד מהרוגי מלכות (עמ' 122–123); הסיפור הארוך על מגילה שנתגלגלה מבית כנסת למערה במדבר יהודה, שיסודותיו הממשיים קלושים (עמ' 125); התיאור של בעל המגילה שבה תרגום יווני לתרי-עשר כאינטלקטואל לאומני (עמ' 203); וכמובן המסקנה הגורפת על ההכשרה האקדמית של בראשית עמו, הנשענת על מצע עובדתי קלוש למדי (עמ' 217). כמובן אין

23. אבות דרבי נתן א, ו (מהדורת שכטר, עמ' 28–29).

24. *Institutio Oratoria* [אינסטיטוציו אורטוריה], א, 1, 27 (התרגום מתוך גפני, תשנ"ט).

פגם בהעלאת ספקולציות מן הסוג הזה, אולם ככל הנראה השאלה אילו ספקולציות ראויות להימנות ואילו לא היא עניין של טעם.

הדברים הללו מביאים אותי לעסוק בנקודת הממשק המרכזית של שני הספרים, ספרו של מור וספרו של וייז. ניתוח עובדות לשוניות דקדוקיות הוא העומד במרכז הספר של מור, ואילו אצל וייז הניתוח הלשוני משמש מצע לאפיון היכולות הלשוניות של מחברי המסמכים המדוברים. על דרך הכלל וייז עוסק בתופעות רבות, והוא מציג היכרות בסיסית עם הספרות הלשונית. ברם, כפי שאדגים להלן, לעתים קרובות גם כאן הוא חוטא בהסקת מסקנות חפוזה ובחוסר דיוק הן בפרטים הן בדקויות שבניתוח. כפי שנראה בדיונים הללו ניכרת הגרולה שבעבודה הלשונית הפרטנית של הספר של אורי מור, וניכר שהעבודה הפילולוגית-היסטורית של וייז הייתה משתפרת אילו חקר את השפה כדרכו של מור.

עמ' 95: כאשר הוא מבקש להראות את הייחודיות של השטר הארמי מור 21, הוא מציין שיש בו שימוש ב"ית לציון המושא הישיר בניגוד לשימוש הרגיל בלמ"ד היחס. מעניינת ההערה שלו כי השימוש ב"ית מציין שפה "בלתי־רשמית", כלומר משלב נמוך יותר. הנתון הזה אינו מבוסס כלל. למעשה השימוש ב"ית, הוא ככל הנראה דיאלקטי, ואין כל ראייה שהוא ציין של משלב נמוך, שכן יש הבדלים דיאלקטיים גם במשלבים גבוהים (ואולי דווקא להפך, שכן הוא נתפס כניסיון לחיקוי של הציין העברי את).²⁵

עמ' 175–177: וייז מציע לקרוא את הצורות בעלה ומנה (נח"צ 13) בארמית בהגיית תנועת [e] המצוינת בה"א בסוף המילה, והוא אף מראה עוד דוגמות באותו השטר. הצעה זו כבר הוצעה במחקר, ויש לה ביסוסים רחבים מבחינת הארמית הארץ־ישראלית.²⁶ זו דוגמה לטענה של המחבר שיכלה להיות איתנה עוד יותר אילו הכיר את הספרות הלשונית הרלוונטית והיה נתמך בה.

עמ' 258: המחבר מציין שאין הבדל במצאי העברי בין שפת השטרות לשפת האיגרות. מעניין לציין בהקשר הזה שגם מור לא מצא הבדלים משמעותיים, למעט בכינוי הרומז לרבים, שבשטרות מופיע הכינוי המקראי אלה, ואילו באיגרות – אלו, החזל". אך ההיקרויות מועטות למדי.²⁷

עמ' 258–263: וייז דן בהרחבה במצאי הפונולוגי של האיגרות העבריות, והוא עומד על שתי תופעות מרכזיות: ערעור הגרוניות וחילופים בין שיי"ן [š] לבין סמ"ך [s]. הוא טוען באופן נחרץ כי תופעות אלה הן בהשפעת היוונית. ברם, כאן השאלה הקריטית היא מה הייתה הרמה שבה דיברו יוונית, ומה ההשתמעות של הערויות שהשליטה ביחסות הייתה ברמה לא גבוהה. שכן השפעה של שפה אחרת בתחום הפונולוגיה מתרחשת בעיקר בקהילה דו־לשונית, שבה שתי שפות משמשות ברמה

25. כפי שנבדק בספרות המוזכרת לעיל בהערה 11.

26. מור, תשע"ו, עמ' 61.

27. שם, עמ' 161.

של שפת אם, או לפחות שהשפה המשפיעה היא שפת האם של הדוברים. לא ברור אם יש ראיות לקיומה של קהילה במרחב הגאוגרפי המדובר שבה השפה הראשונה היא יוונית והשפות השמיות הן השפות הנרכשות בשלב מאוחר יותר.

בעניינים הללו חשוב להשוות את העבודה שלו לזו המצויה אצל מור (עמ' 81–96, 97–105) ולהיווכח כי שני דברים חסרים בעבודה של וייז: (1) ניתוחים פונולוגיים עדינים המציינים תניות; (2) סקירה של הספרות המחקרית הרבה בנושא הזה. מור, בניגוד לוייז, מסיק שאין לדבר על השפעה יוונית, אלא על תהליכים פנים-לשוניים. אין בדבריי אלו כדי לנקוט עמדה לכאן או לכאן, אלא להצביע על היתרון בעבודה הבלשנית המדויקת שצריכה לבוא לפני הסקת מסקנות היסטוריות מהמצאי הלשוני.

לסיום אני רוצה לדון בשני עניינים מהותיים. בשנים האחרונות חוקרים שונים עמדו על כך שבטקסטים שנתגלו במערות מדבר יהודה הכתובים בעברית יש כמה מסמכים המעידים על הקושי של המחברים שלהם לכתוב בעברית ושלמעשה הם דוברי ארמית הכותבים עברית בקשיים מרובים.²⁸ וייז (עמ' 276–277) חותר לפקפק בניתוחים הללו. הוא מציע שהמסמכים הללו משקפים את הדיאלקט המדובר באזור ובתקופה שבו היה עירוב בין השפות הללו. הטענה הזאת אפשרית כמובן, אבל לשם כך צריך לדון בנושאים עדינים שבהם השאלות הללו מתעוררות, ודיונים מהסוג הזה נעדרים לחלוטין מספרו של וייז. אני מבקש להציג דוגמה אחת של דיון כזה בצורה איתודי המצויה בראשיתו של שטר מנחל חבר (נח"צ 49, שורה 3).

השורש יד"י נמצא בבניין הפעיל במקרא באחת משתי הוראות: (א) הילל, שיבח; (ב) גילה את חטאיו. הוראה קרובה מאוד לשנייה מצויה לרוב בלשון חז"ל, והיא הרחבת השימוש מגילוי ספציפי של חטא לגילוי כללי של האמת, במיוחד בהקשר המשפטי: הודאה בטענתו של התובע, כגון 'הודאה במקצת'. בהקשר שלנו אנחנו רואים שימוש ממוקד עוד יותר בהקשר המשפטי. זהו "שטר הודאה", כלומר שטר החוב מנוסח בלשון של הודאה, וזו הדרך לקבלת התחייבות והצהרה מפי הלווה המתחייב בדרך ההלוואה. כלומר העובדה שבשטר הוא מודה שהוא מקבל הלוואה מאפשרת מראש שימוש בראיה זו בהמשך, והיא שיוצרת את ההתחייבות.²⁹ בנוגע לצורה עצמה, הן ברושי וקימרון הן נוה מנתחים את הצורה הזאת כצורה

28. בעניין זה יש לעיין בספרות הרבה והמגוונת הנוגעת לפפירוס מבית עמר: אשל ואחרים, תשס"ט; בראשר, תשס"ט; פראד, תשע"א; גרוס, 2012; מרתון, 2012; פסברג (ברפוס); וכדיונים הנוגעים למור 42.

29. זהו ככל הנראה "שטר הודאה" המוזכר בתלמוד הבבלי, סנהרין כט ע"ב. סגל (תשנ"א, עמ' 114–116) סקר בהרחבה את הנושא בהקשר של השטר. על פי גולאק (תשנ"ד, עמ' 12–20) המונח החז"לי והשימוש בשורש יד"י הוא בבואה של הפועל היווני *ὁμολογέω* שהוראתו כפולה: (1) הודאה על חטא; (2) להסכים או להתחייב בעזרת הצהרה (לידל וסקוט, עמ' 557), ואכן מוצאים בספרות חז"ל את המושג "אומולוגי" (ירושלמי כתובות ט, ט). המחקר של גולאק (תשנ"ד) קדם לגילוי של הממצאים במדבר יהודה, וקצוף, שהוציא לאור את ספרו של גולאק, הוסיף שם ערכון בעקבות הממצאים ממדבר יהודה (גולאק, תשנ"ד, עמ' 15 הערה 14).

ארמית של השורש יד"י בבניין אֲתַפְעֵל הארמי, הבניין הסביל של בניין אֲפַעֵל בארמית.³⁰ נוה טוען שבליט בררה נאלץ הסופר להשתמש במילה ארמית הואיל והוא לא מצא מושג מתאים בעברית. יש לציין כי צורה כזאת בארמית איננה נפוצה, אך מצאו כיוצא בה בשטר חוב ארמי מהתקופה (מור 18). לדעת ברושי וקימרון מדובר בפועל בראשיתו של משפט, ואילו לדעת נוה המסמך פותח במונח משפטי.

האם ניתן להבין את הצורה כצורה עברית? לדעת מור (תשע"ו, עמ' 182) מדובר בשאילה גמורה מארמית, אך אין זה פשוט כל כך. כידוע אנחנו מוצאים בלשון המשנה פעם אחת שימוש בבניין נִתְפַעֵל, בצורה נִתְפַסְפו (הוא מופיע גם במדרשי ההלכה), וילון הראה כי מצויות צורות נוספות מהשורש הזה ומשורשים נוספים, והצורות המדוברות הן בפועלי ל"י: נִתְקוּד, נִתְוַכַּח, נִתְוַתְרַי³¹ ומתוצאת.³² הדעה המקובלת היא שבניין אֲתַפְעֵל/אֲתַפְעֵל הארמי נשאל אל העברית ושינה את צורתו להיות נִתְפַעֵל מתוך אנלוגיה לבניינים נפעל ונתפעל. לפי זה אך סביר שהייתה תקופה שהצורות העבריות והארמיות היו זהות, או שבתחילה קדם שימוש בצורה הארמית בהקשר עברי. כאמור, מסיבות כלשהן השימוש בצורות הללו נפוץ בפועלי פ"י, וגם בצורה הנידונה כאן מדובר בפועל מגזרה זו. כמו כן ראוי לציין שאם אכן מדובר בצורה עברית, יש כאן הטיה של גזרת ל"י כדרך גזרת ל"א, כמו בצורות העשיא, העני המצויות בלשון חכמים.

מה אפשר ללמוד מן השימוש בצורה הזאת? האם יש כאן חדירה של הארמית לעברית בתחום תורת הצורות (והמשמעות של חדירות מן הסוג הזה נזכרה לעיל סעיף 2)? בעניין זה יש לומר שני דברים:

1. כאמור, אפשר לראות בצורה הזאת צורה עברית. אכן את עצם קיומו של הבניין אֲתַפְעֵל בעברית אפשר להסביר בהשפעה של הארמית, אך לא ראי טענה כזאת כראי טענה שיש כאן מעבר לארמית באמצע המשפט. השפעה של המורפולוגיה הארמית על המורפולוגיה של העברית נפוצה, והיא מלמדת על העובדה שדיברו אותן יחד. לעומת זאת מעבר באמצע משפט לצורת פועל ארמית מעיד שהסוכסטר החזק הוא ארמי, ואין מדובר בשפות שהדיבור בהן נפוץ במידה שווה. מלבד זאת העובדה שמדובר בהיקרות אחת בלבד בבניין הזה בכל הקורפוס אומרת דרשני, שכן קשה להצביע כאן על קטגוריה שיטתית שחדרה ללשון העברית (אם כי, כפי שראינו לעיל בסעיף 2, צורות הסביל על דרך הכלל מועטות הן).
2. לדעת נוה מבחינה תחבירית הצורה איננה פועל במשפט אלא מונח משפטי.³³ לפי זה ייתכן שמונחים משפטיים אינם מיתרגמים (ולא כפי שטען נוה שהסופר לא מצא מונח משפטי מתאים בעברית). נוהג זה רווח בלשון חז"ל, ומוצאים בה מונחים יווניים, כגון "אפותקי" או "סנהדרין".

30. ברושי וקימרון, תשמ"ט; נוה, תשנ"ב.

31. ילון, תשכ"ד, עמ' 129-135.

32. בראשר, תשנ"ב, עמ' 144-145.

33. נוה, תשנ"ב.

כאמור לא באתי להכריע, אך באתי לבקש שהדיונים הללו יסתמכו על בדיקות עדינות וממוקדות יותר, ולא על קביעות החלטיות (כמובא לא פעם אצל וייז) בלי שקילה מדודה של כל האפשרויות הרלוונטיות.

ה. חשיבות ספרו של וייז לחקר הבלשנות

הנקודה האחרונה שאני רוצה להעלות בסקירת ספרו של וייז היא אמות המידה שהוא מציב, לעתים בפירוט ולעתים בהנחה סמויה, לקביעה מי הוא "סופר טוב". לדוגמה, בעמ' 319, לאור העובדה שבשורות שונות בכתב הסופר מחליף בין דרכים שונות בכתיב של אותן הצורות (אחיה – אחה; עלוהי – עלה) הוא מסיק שהסופרים התקשו בכתיבת הארמית. לדעת וייז סופר ארמי טוב אמור לדעת לכתוב בעקיבות ובשיטתיות. ברם, למי שמצוי בכתבי היד מימי הביניים של הארמית תופעות כחילופי כתיב וצורות כאלה מוכרות היטב, והן נפוצות על כל צעד ושעל. גם בנוגע לכתבי היד המאוחרים אפשר למצוא לא פעם את ההנחה שמדובר בשיבושים מאוחרים שנפלו בהעתקות של החיבורים הארמיים הקדומים. אך יש מקום לעצור לרגע ולהרהר עד כמה הניתוחים הללו הכרחיים. האם אכן ידוע לנו על סטנדרטיזציה של הכתיב בארמית (או בעברית) בתקופות הללו? למותר לציין בהקשר הזה שגם ברוב שפות אירופה לא הייתה סטנדרטיזציה מעין זו עד לתקופות מאוחרות מאוד, ושלא מאז ומתמיד עשויים היו הסופרים להחליף כתיב או צורה בין שורה לשורה מבלי שהיה בכך פגם (ואולי אף מבלי שהיו אמורים לשים לכך לב).

הנקודה האחרונה עשויה להישמע כביקורת, אך אין זו כוונתי. למעשה אני רוצה לציין ששאלות מן הסוג הזה אינן נשאלות במידה הראויה בעיסוק בדקדוק העברית והארמית. כפי שטענתי במקום אחר,³⁴ המחקר הדקדוקי של הארמית והעברית הקלאסית רווי בהנחות בנוגע לשפה ולמשלב שנקטו הכותבים. כמו כן בניסיונות לשחזר את "השפה המקורית" נשענים על פי רוב על הנחות בלתי מבוססות כשאלה כיצד היה אמור להיראות הספר שיצא מידי של הסופר המקורי, הן מבחינת התוכן הן מבחינת הצורה והדקדוק. החשיבות הרבה של ספרו של וייז היא בכך שהוא מציף שאלות מן הסוג הזה בשעה שהוא בא לעסוק בלשון. גם אם לא תמיד אנו משתכנעים מהטיעונים או מהראיות שהוא מביא, אין בכך כדי לגרוע מן הדיון עצמו, החסר כל כך במחקר הדקדוקי והפילולוגי.

עד כה ציינתי כיצד יכול היה וייז לצאת נשכר מהדיונים הדקדוקיים, אך לצד זה אפשר לחשוב בנקל על דיונים רבים וכיווני מחקר שונים שבהם מור עשוי היה לשפר את הניתוח שלו לאור הממצאים והשאלות שוייז מעלה בספרו. אמחיש זאת בעזרת הערות קצרות.

34. בר-אשר סיגל, 2013ב.

מור דן בשאלה אם הדיפתונג [aw] התכווץ במעמד סופי (עמ' 135–136). הוא מציע תשובה חיובית לאור חילופי יו/י-ו בכתוב בסוף מילה (בתחומיו לעומת בתחומו). ברם, אם לא נקבע תקן של הכתיב, ואולי היו רמות שונות של סופרים, ייתכן שהיו מי שכתבו את הצורה בתחומו גם כשהגו את הרצף [aw] בסוף המילה. נקודה נוספת שראוי להזכיר היא העובדה שוייז מסב את תשומת הלב לכך שהממצאים השונים הם מ־40 מקומות שונים, רובם מיהודה אבל ייתכן שגם מחוץ ליהודה (עמ' 38). כאמור הוא אף שם לב שמדובר בטקסטים רבים מארכיבים שונים. לאור זאת יש מקום לבחון מחדש כפילויות שונות המצויות במורפולוגיה ובתחביר, כדוגמת מ"ם או נו"ן בסיומת הרבים, ולבחון אם מדובר בעניין דיאלקטי, שכן שני המחברים שמו לב שכמעט בכל התעודות יש אחידות בכל הקטגוריות, כלומר מילים נכתבות תמיד בסיומת מ"ם או תמיד בסיומת נו"ן (וייז, 2015, עמ' 263; מור, תשע"ו, עמ' 111); כיוצא בו בחילופים בכינויים הרומזים הזה והלז, שעל פי רוב אינם מופיעים יחד בתעודה אחת (מור, תשע"ו, עמ' 155–156).

1. דברי סיכום

סקירת הספרים של וייז ומור יחד אפשרה להציג תמונה מקיפה של המחקר העדכני ביותר של חקר הלשון בתעודות ממערות מדבר יהודה מהתקופה שבין המרד הגדול למרד בר־כוכבא. ההזדמנות שנקרתה לפנינו בפרסום כמעט בו־זמני של שני חיבורים העוסקים בקורפוס אחד בדרכים שונות כל כך מתוך מטרת ושאלות מחקר שונות לגמרי אפשרה לדון בהם ולהדגים כיצד ראוי לשלב את המתודולוגיות של שני החיבורים הללו כדי לערוך מחקר מדויק יותר בתחומים מן הסוג הזה. העובדה שמדובר בקורפוס מצומצם יחסית מאפשרת למצות את הדיון בו, והיא מאתגרת לחשוב כיצד יש לדון בקורפוסים רחבים הרבה יותר.

קיצורים

אשל ואחרים, תשס"ט = א' אשל, ח' אשל וע' ירדני, "שטר משנת ארבע לחורכן בית ישראל", קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה 132 (תשס"ט), עמ' 24–5

אשל וזיסו, תשע"ה = ח' אשל וס' זיסו, מרד בר־כוכבא: העדות הארכאולוגית, ירושלים תשע"ה

בר־אשר, תשנ"ב = מ' בר־אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 123–151

בר־אשר, תשס"ט = מ' בר־אשר, "על לשון בשטר מבית־עמר", קתדרה 132 (תשס"ט), עמ' 25–32

בר־אשר סיגל, 2013, "Adnominal Possessive and = E. A. Bar-Asher Siegal,

- Subordinating Particles in Semitic Languages”, *Morphologie, syntaxe et sémantique des subordonnants: Cahiers du LRL*, ed. C. Bodelot, H. Gruet-Skrabalova and F. Trouilleux, VI, Clermont-Ferrand 2013, pp. 133–150
- E. A. Bar-Asher Siegal, “Reconsidering the Study of = בראשור סיגל, 2013 Jewish Babylonian Aramaic: Five Decades after E. Y. Kutscher and his Influential Methodology”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 163 (2013), pp. 341–364
- E. A. Bar-Asher Siegal, “Diglossia in Rabbinic = בראשור סיגל, 2013 Hebrew”, *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, I, Leiden 2013, pp. 725–729
- E. A. Bar-Asher Siegal, “Hebrew Language. Judaism. = בראשור סיגל, 2015 Second Temple, Hellenistic and Rabbinic Judaism”, *Encyclopedia of the Bible and its Reception*, 11, Berlin and Boston 2015, pp. 637–639, 646–653
- ברויאר, תשע”ד = י' ברויאר, “הענף הבבלי של לשון המשנה וזיקתו לחומר האפיגרפי מארץ ישראל”, כרמילים י (תשע”ד), עמ' 132–140
- ברושי וקימרון, תשמ”ט = מ' ברושי וא' קימרון, “שטר חוב עברי מימי בר כוכבא”, ארץ-ישראל כ (תשמ”ט), עמ' 256–261
- גולאק, תשנ”ד = א' גולאק, השטרות בתלמוד לאור הפפירוסים היוונים ממצרים ולאור המשפט היווני והרומי, בעריכת ר' קצוף, ירושלים תשנ”ד
- גפני, תשנ”ט = י' גפני, “חינוך קטנים בתקופת התלמוד: מסורת ומציאות”, חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, בעריכת ר' פדלחי וע' אטקס, ירושלים תשנ”ט, עמ' 63–78
- A. D. Gross, “Hebrew in the Age of Revolution”, *Maarav* = 2012 גרוס, 19 (2012), pp. 37–63
- M. Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*, Malden, =2010 הייקי, Mass. 2010
- M. O. Wise, “Murabba'at and the First Jewish Revolt”, *Pesher = 2012 ויז, Nahum: Texts and Studies in Jewish History and Literature from Antiquity through the Middle Ages Presented to Norman (Nahum) Golb*, ed. J. L. Kraemer and M. G. Wechsler, Chicago 2012, pp. 293–315
- M. O. Wise, *Language and Literacy in Roman Judaea: A Study = 2015 ויז, of the Bar Kokhba Documents*, New Haven 2015
- U. Weinreich, *Languages in Contact*, New York 1953 = 1953 ויינרייך
- I. Young, R. Rezetko, and M. Ehrensävrd, *Linguistic = 2008 יונג ואחרים, Dating of Biblical Texts*, I–II, London 2008

- ילון, תשכ"ד = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 ירדני, 2000 = ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה
 וחומר קרוב, א-ב, ירושלים 2000
- H. M. Cotton and A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew, and* = 1997
*Greek Documentary Texts from Naḥal Ḥever and Other Sites, with an
 Appendix Containing Alleged Qumran Texts* (The Seiyāl Collection, 2),
 Oxford 1997
- H. G. Liddell and R. Scott, *An Intermediate Greek-English* = לידל וסקוט
*Lexicon Founded upon the Seventh Edition of Liddell and Scott's Greek-
 English Lexicon*, Oxford 1889
- P. Muysken, *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing*, = מויסקן, 2000
 Cambridge 2000
- U. Mor, "Language Contact In Judea? Hebrew, Aramaic and = 2014
 Punic", *Dead Sea Discoveries* 21 (2014), pp. 211-233
 מור, תשע"ו = א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין
 המרד הגדול למרד בר-כוכבא, ירושלים תשע"ו
- Y. Matras and J. Sakel, *Grammatical Borrowing in* = 2007
Cross-Linguistic Perspective, Berlin 2007
- F. Millar, "Empire, Community and Culture in the Roman = 1987
 Near East: Greeks, Syrians, Jews and Arabs", *Journal of Jewish Studies*
 38 (1987), pp. 143-164
- C. Cohen, *Diachrony in Biblical Hebrew*, ed. = 2012
 C. Miller-Naude and Z. Zevit, Winona Lake 2012
- C. Martone, *Lettere di Bar Kokhba: Testi del Vicino Oriente* = 2012
antico, Brescia 2012
- נוה, תשנ"ב = י' נוה, "עברית לעומת ארמית כממצא האפיגרפי, מאמר ראשון: בימי
 הבית השני ועד שנת 135", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 301-316
 סגל, תשנ"א = פ' סגל, "לפירוש שטר החוב העברי מימי בר כוכבא", תרביץ ס
 (תשנ"א), עמ' 113-118
- M. L. Folmer, *The Aramaic Language in the Achaemenid* = 1995
Period, Leuven 1995
- S. E. Fassberg, "The Language of the Bet 'Amar Papyrus = פסברג (ברפוס)
 in the Light of Other Judean Desert Documents", *Studies in Mishnaic
 Hebrew and Related Fields: Proceedings of the Yale Symposium on Mishnaic
 Hebrew May 2014*, ed. E. A. Bar-Asher Siegal and A. Koller
 פראד, תשע"א = ס"ד פראד, "עירוב לשונות ורב-לשוניות בארץ ישראל בעת
 העתיקה: ממצאים ספרותיים ואפיגרפיים", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 273-307

קוטשר, תשכ"ב = "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 7–23

A. J. Koller, "Four Dimensions of Linguistic Variation: = 2010 קולר, *The Dead Sea Scrolls in Aramaic Dialects in and Around Qumran*", *The Dead Sea Scrolls in Context: Integrating the Dead Sea Scrolls in the Study of Ancient Texts, Languages, and Cultures*, ed. E. Tov and M. Lange, Leiden 2010, pp. 199–213

A. D. Rubin, *Studies in Semitic Grammaticalization*, Winona = 2005 רובין, Winona = 2005 Lake